

АНОТАЦІЯ

Рачковська Ірина Володимирівна. Архаїчні уявлення населення Полісся про смерть і метемпсихоз та їхня актуалізація у культурі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 – Релігієзнавство, галузь знань 03 – Гуманітарні науки. – Національний університет «Острозька академія». Міністерство освіти і науки України, Острог, 2025.

У дисертаційній роботі комплексно розглянуто архаїчні уявлення населення Полісся про смерть і метемпсихоз та їхню актуалізацію в культурі. Сьогодні, коли відбувається знищення українського народу, його культурної спадщини та цінностей, питання збереження національної самобутності та ідентичності потребує значної уваги. Це стосується формування процесів культури пам'яті, окреслення нових підходів до розуміння традиційної культури, духовних та культурних надбань українців, охорони та збереження культурної спадщини, її регіональних особливостей і тяглості в житті громад. Разом з тим в період війни, яка несе за собою багато втрат, питання національної ідентичності торкається також і проблематики смерті в соціокультурній та релігійній площині. Втрати і процеси горювання набули значного масштабу і давно вийшли за межі жалобних подій спільноти чи громади, отримавши статус загальнонаціонального.

Реалізація сучасних підходів вшанування померлих, заходів культури пам'яті, процесів горювання українців тісно пов'язана із релігійними практиками, що в більшій мірі апелюють до архаїчних уявлень та народних вірувань. Це простежується у традиційній обрядовості в рамках поховальних та поминальних заходів. Архаїчне середовища Полісся до сьогодні зберегло окремі ритуали народних вірувань, що стосуються культу померлих, культу предків, уявлень про душу через призму ідеї метемпсихозу, рослинних, аграрних та зооморфних культів. Ритуальні практики здійснюються в межах шанування

померлого та метафізичного сприйняття його як частини роду, спільноти. Це можна простежити під час поховальних та поминальних обрядів, які містять дії піклування про «комфортне» перебування померлого у засвітах. Водночас такі ритуальні дії пов'язані із уявленнями про надприродну сутність померлого та здійснюються з метою його задоволення, позитивного впливу на життєдіяльність спільноти. Ще однією функцією обрядодійств є формування комунікації з померлим для збереження цілісності роду, спільноти. Таку комунікацію відображають структура, системність та зміст окремих регіональних традицій Полісся, що пов'язані з уявленнями про смерть та потойбічне життя небіжчика. Таким чином чітко простежується синтез народних вірувань та християнства. На сьогодні значна кількість традицій, що пов'язана з архаїчними уявленнями про смерть та метемпсихоз, продовжують своє побутування у північних громадах Рівненської області та активно актуалізуються в їхній культурі.

У першому розділі «Дискурс архаїчних уявлень населення Полісся про смерть та метемпсихоз» наведено результати теоретичних напрацювань щодо витоків релігійних культів, які пов'язані з уявленнями про смерть та ідею метемпсихозу. Здійснено дослідження передумов їх поширення на території Полісся, вплив соціальних, історичних, економічних процесів, географічних та природних особливостей регіону, а також синтезу народних вірувань із християнськими засадами та наративами церкви.

Проаналізовано структуру релігійної обрядовості, пов'язаної із культом померлих, через регіональні традиції Полісся. Під час польових досліджень у громадах Полісся, спілкування з носіями традицій, простежується прояв архаїчних ритуалів, пов'язаних із піклуванням про померлого, післясмертного існування його душі, задоволення з метою «забезпечення» померлими добробуту спільноти та уникнення завдання шкоди збоку померлих. Серед таких традицій, що мають тяглість та є невід'ємною складовою культурного життя громад Полісся наряджання могильних хрестів, споряджання небіжчиків, обряди Водіння Куста і задовбрювання та залякування садових дерев, офірні та оброкові дії на місцях культових поховань та культових рослин тощо.

Згруповано чинники, виокремлено критерії формування уявлень населення Полісся про післясмертну участь душі небіжчика, форму метемпсихозу на основі характеру смерті, соціально-релігійних стереотипів прижиттєвої поведінки та діяльності померлого, способу життя спільноти померлого і т. ін. Відповідно, на основі теоретичного аналізу вказаних аспектів, сконструйовано моделі перевтілень душі в рослинну, аграрну, зооморфну форми, а також індивідуальність перебування її у локусах на основі сезонності або безпосередньої функції. Одним із основних чинників впливу на формування таких моделей є також природні та географічні особливості. Загалом на Поліссі домінують моделі, пов'язані з рослинними культами.

У другому розділі «Відображення дохристиянських вірувань про смерть в художній літературі» проаналізовано особливості образної репрезентації про потойбіччя, поховальні практики мешканців Полісся у текстах XIX – початку XX ст. Оскільки література є однією із культурних форм осмислення основ буття людини, зокрема й метафізичних, то аналіз найбільш значущих текстів поглибить розуміння того, як змінювалися архаїчні уявлення про смерть і метемпсихоз на Поліссі. Для цього було проведено дослідження традицій, що стосуються архаїчних уявлень про смерть та метемпсихоз, які побутують на території Полісся в громадах України, Польщі та Білорусі.

Здійснено релігієзнавчий аналіз окремих творів Лесі Українки, Тараса Шевченка, Юліуша Словацького та Адама Міцкевича, що мають мотиви архаїчних уявлень мешканців Полісся про смерть та метемпсихоз. У ході аналізу досліджено уявлення про форми післясмертного існування «чистих» та «нечистих» покійників. Згідно з результатами дослідження виявлено основний фактор такої класифікації небіжчиків, в основі якої лежить суспільна класифікація вчинків, що визначають модель покійника, поділяючи їх на «чисті» і «нечисті». Відповідно, «чисті» покійники поповнюють групу родових духів, а «нечисті» – надприродних істот, що завдають шкоди. Такі «асоціальні» члени спільноти мають окрему післясмертну визначеність – русалки, упирі, вовкулаки. В ідеї їх комунікації між живими та померлими лежить відсутність

конструктивності. Це спонукає спільноти живих постійно шукати можливість своєрідної «інклюзивності», «соціалізації» таких померлих членів роду. Всі ці процеси пошуку соціального порозуміння через релігійну складову народного світогляду чітко простежується у творах Т.Шевченка «Тополя», «Русалка», «Лілея», Лесі Українки «Лісова пісня», а також Ю. Словацького «Балладина», «Лілля Венеда» та «Король-Дух».

Окремий випадок, який простежується в релігійних уявленнях спільнот Полісся, є уявлення про унікальну форму перебування душ – родових покровителів із числа членів роду. Духовно-вербальний зв'язок поколінь сформував цілу плеяду традицій – обрядів поклоніння, обожнювання та постійного перебування в єдності зі своїми членами роду, які залишили цей світ. У поемі «Дзяди» Адама Міцкевича чітко розкривається обрядова складова культу предків, представлена реалізацією одного із основних ритуалів – святкування Дідів. Ця традиція має певні особливості: визначений період (дні, час доби), приготування та споживання ритуальної їжі, правила поведінки, культури харчування тощо.

У третьому розділі «Форми актуалізації релігійних практик, пов'язаних із культом померлих» висвітлено форми актуалізації архаїчних уявлень мешканців Полісся про смерть та метемпсихоз, а також наведені приклади їх проявів. Здійснено релігієзнавчий аналіз обрядових практик, пов'язаних із культом померлих – ритуальні жертви через культуру харчування, поминальний хліб, елементи творення тризни. У межах аналізу актуалізації архаїчних уявлень, їх безперервного та обов'язкового побутування в середовищі регіону, знайшли місце також відповідні рекомендації для охорони, збереження та розвитку традицій, пов'язаних із вшануванням померлих у громадах північних районів Рівненської області.

Також визначено підхід громадськості до жалобних процедур крізь призму культурно-соціального перформансу як своєрідної суспільної акції горювання. Це стосується вербальної та невербальної форм донесення інформації про горювання через обряди та ритуальні дії.

Окремим пунктом проаналізовано моделі вшанування загиблих військових, адже в період російсько-української війни розвиток культури пам'яті є однозначно важливим питанням. Виявлено, що дії поховальних процедур цивільних та військових, проведення поминальних акцій на громадському та індивідуальному рівні тощо мають релігійний чи культовий характер, пов'язаний із народними віруваннями. Окрім цього, узагальнено процес героїзації таких постатей в межах міфологізації, канонізації та інших процесів сакралізації та обожнення національних героїв.

Розроблено стратегію формування заходів комеморації, що стосуються культури пам'яті, процесів горювання та втрат українців у зв'язку з військовими діями з боку агресора та сучасного геноциду українського народу. Також систематизовано та запропоновано підходи у підготовці фахівців з даної проблематики у релігійному середовищі – підвищення кваліфікації шляхом створення та реалізації освітніх програм, курсів та ретритів. Адже для збереження релігією довіри у питанні безсмертного людського існування потрібно враховувати наявність сучасних інструментів впливу та задоволення духовних потреб громадськості, в тому числі й духовної опіки в процесах національних та індивідуальних втрат.

Матеріали дисертації можуть бути використані як теоретичний і практичний матеріал для дослідження принципів історизму, антропологічного та культурологічного принципів, процесів відображення релігії у свідомості спільнот Полісся, формування духовних цінностей, релігійних символів і понять, для поглиблення загальних знань про архаїчні уявлення населення Полісся про смерть та метемпсихоз, розширення уявлення про їх актуалізацію у культурі, у викладанні курсу історії релігій, історії релігій в Україні, філософії релігії. Також для поширення окремих результатів серед жителів територіальних громад і підвищення рівня обізнаності про вже наявні форми актуалізації уявлень про смерть для реалізації заходів плану охорони пов'язаних із ними традицій, як об'єднуючого фактору громади.

Ключові слова: смерть, метемпсихоз, архаїчність, народні вірування, міфологія, релігійний синтез, Полісся, ідентичність, війна, перформанс, культура, антропоцентризм, духовність, романтизм, архетип, національний світогляд, обрядовість, українська традиція, цінності, нематеріальна культурна спадщина.

ANNOTATION

Rachkovska Iryna Volodymyrivna. Archaic beliefs the population of Polissia about death and metempsychosis and their actualization in culture.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 031 – Religious Studies, branch of knowledge 03 – Humanities – National University of Ostroh Academy. Ministry of Education and Science of Ukraine, Ostroh, 2025.

The dissertation provides a comprehensive examination of the archaic beliefs of the population of Polissia about death and metempsychosis and their actualization in culture. Today, when the Ukrainian people, their cultural heritage and values are being destroyed, the issue of preservation of national distinctiveness and identity requires considerable attention. This concerns the formation of processes of memory culture, outlining new approaches to understanding traditional culture, spiritual and cultural heritage of Ukrainians, protection and preservation of cultural heritage, its regional characteristics and continuity in the life of communities. At the same time, during the war, which entails many losses, the issue of national identity also touches upon the issue of death in the socio-cultural and religious spheres. Losses and grieving processes have become widespread and have long gone beyond the mourning events of a community or municipality, gaining the status of a national event.

The implementation of modern approaches to commemoration of the deceased, cultural memory events, and grieving processes of Ukrainians is closely linked to

religious practices that appeal to archaic ideas and folk beliefs. This can be seen in the traditional rituals of funeral and memorial events. The archaic environment of Polissia has preserved certain rituals of folk beliefs related to the cult of the deceased, the cult of ancestors, ideas about the soul through the prism of metempsychosis, plant, agricultural, and zoomorphic cults. Ritual practices are carried out within the framework of honoring the deceased and metaphysical perception of him or her as part of the family, the community. This can be seen in funeral and memorial rites, which include actions of care about the “comfortable” stay of the deceased in the afterlife. At the same time, such ritual actions are associated with ideas about the supernatural essence of the deceased and are performed with the aim of appeasing him or her and having a positive impact on the life of the community. Another function of rituals is to form communication with the deceased to preserve the integrity of the family and community. All of this is reflected in the structure, systematicity, and content of individual regional traditions of Polissia, which are associated with the ideas of death and the afterlife of the deceased. This clearly shows the synthesis of folk beliefs and Christianity. Today, a significant number of traditions associated with archaic ideas about death and metempsychosis continue to exist in the northern communities of the Rivne region and are actively actualized in their culture.

The first chapter, “Discourse of Archaic Beliefs about Death and Metempsychosis in Polissia”, presents the results of theoretical developments on the origins of religious cults related to the ideas of death and metempsychosis. The prerequisites for their spread in Polissia are studied: the influence of social, historical, economic processes, geographical and natural features of the region, as well as the synthesis of folk beliefs with Christian principles and church narratives.

The structure of religious rituals related to the cult of the deceased is analyzed through the regional traditions of Polissia. During field research in the communities of Polissia, communication with the bearers of traditions, the manifestation of archaic rituals related to the care of the deceased, the afterlife of his or her soul, and appeasement in order to ensure the welfare of the community and avoid harm from the

deceased. Among these traditions that have continuity and are an integral part of the cultural life of Polissia communities are the dressing of grave crosses, outfitting of the deceased, rituals of Bush Driving and appeasement and intimidation of garden trees, ceremonial and ritualistic actions at the places of cult burials and cult plants, etc.

The factors are grouped, the criteria of the formation of beliefs the population of Polissia about the postmortem participation of the deceased's soul, the form of metempsychosis based on the nature of death, socio-religious stereotypes of the deceased's lifetime behavior and activities, the lifestyle of the deceased's community, etc. are highlighted. Accordingly, on the basis of theoretical analysis of these aspects, models of reincarnations of the soul into vegetable, agrarian, zoomorphic forms, as well as the individuality of its stay in loci based on seasonality or direct function, are constructed. One of the main factors influencing the formation of such models is also natural and geographical features. In general, models related to plant cults dominate in Polissia.

The second chapter, “Reflection of pre-Christian beliefs about death in fiction,” analyzes the features of the figurative representation of the afterlife, the burial practices of the inhabitants of Polissia in the texts of the 19th and early 20th centuries. As literature is one of the cultural forms of understanding the foundations of human existence, including metaphysical ones, the analysis of the most significant texts will deepen the understanding of how archaic ideas about death and metempsychosis changed in Polissia. For this purpose, a study was conducted of traditions related to archaic ideas about death and metempsychosis that exist in the territory of Polissia in the communities of Ukraine, Poland, and Belarus.

The article analyzes the religious studies of certain works by Lesya Ukrainka, Taras Shevchenko, Juliusz Slovak and Adam Mickiewicz, which have motifs of archaic beliefs of Polissia residents about death and metempsychosis. The analysis examines the ideas about the forms of postmortem existence of “clean” and “unclean” deceased. According to the results of the study, the main factor of such a classification of the deceased is based on the social classification of actions that determine the model

of the deceased, dividing them into “clean” and “unclean”. Accordingly, the “clean” dead join the group of ancestral spirits, while the “unclean” ones are supernatural beings who cause harm. Such “antisocial” members of the community have a separate afterlife, such as mermaids, ghouls, and werewolves. The idea of their communication between the living and the dead is based on the lack of constructiveness. This prompts communities of the living to constantly look for a way to “inclusively” and “socialize” such deceased members of the family. All these processes of searching for social understanding through the religious component of the folk worldview can be clearly seen in Shevchenko's “Topolia”, “Rusalka”, “Lileia”, Lesya Ukrainka's “Lisova Pisnia”, and Slovak's “Balladina”, “Lillia Veneda”, and “King-Dukh”.

A separate case that can be traced in the religious beliefs of Polissia communities is the idea of a unique form of stay of souls – ancestral patrons from among the family members. The spiritual and verbal communication of generations has formed a whole galaxy of traditions – rites of worship, adoration, and constant staying in unity with their family members who have left this world. Adam Mickiewicz's poem “Dziady” clearly reveals the ritual component of the ancestor worship, represented by the realization of one of the main rituals, the celebration of the Grandfathers. This tradition has certain peculiarities: a certain period (days, time of day), preparation and consumption of ritual food, rules of behavior, food culture, etc.

The third chapter “Forms of actualization of religious practices related to the cult of the deceased” highlights the forms of actualization of archaic beliefs of Polissia residents about death and metempsychosis, as well as examples of their manifestations. A religious analysis of ritual practices related to the cult of the dead is carried out – ritual sacrifices through food culture, memorial bread, elements of creating a trisnya. As part of the analysis of the actualization of archaic beliefs, their continuous and obligatory existence in the region, appropriate recommendations were included for the protection, preservation and development of traditions related to the honoring of the dead in the communities of the northern districts of Rivne region.

The article also identifies the public's approach to mourning procedures through the prism of cultural and social performance as a kind of public action of grieving. This applies to verbal and non-verbal forms of communicating information about grieving through rituals and ritual actions.

A separate paragraph analyzes the models of honoring the fallen soldiers, because during the Russian-Ukrainian war, the development of a culture of memory is clearly an important issue. It is revealed that the actions of civilian and military funeral procedures, memorial events at the public and individual levels, etc. have a religious or cultic character associated with folk beliefs. In addition, the process of heroization of such figures within the framework of mythologization, canonization and other processes of sacralization and deification of national heroes is generalized.

A strategy for the formation of commemoration events related to the culture of memory, the processes of grieving and losses of Ukrainians in connection with military actions by the aggressor and the modern genocide of the Ukrainian people is developed. The article also systematizes and proposes approaches to training specialists on this issue in the religious environment – advanced training through the creation and implementation of educational programs, courses, and retreats. After all, in order for religion to maintain trust in the issue of immortal human existence, it is necessary to take into account the availability of modern tools for influencing and meeting the spiritual needs of the public, including spiritual care in the processes of national and individual losses.

The materials of the dissertation can be used as theoretical and practical material for the study of the principles of historicism, anthropological and cultural principles, the processes of reflecting religion in the minds of Polissia communities, the formation of spiritual values, religious symbols and concepts, to deepen general knowledge about the archaic beliefs the population of Polissia about death and metempsychosis, to expand the idea of their actualization in culture, in teaching the course of history of religions, history of religions in Ukraine, philosophy of religion. Also, to disseminate certain results among residents of territorial communities and to raise awareness of the

existing forms of actualization of ideas about death in order to implement the measures of the plan for the protection of related traditions as a unifying factor of the community.

Keywords: Death, metempsychosis, archaism, folk beliefs, mythology, religious synthesis, Polissia, identity, war, performance, culture, anthropocentrism, spirituality, romanticism, archetype, national worldview, ritual, Ukrainian tradition, values, intangible cultural heritage